

С.А. Желясков, В.В. Левченко, к.і.н.

**Метричні книги Олександро-Невської церкви
Імператорського Новоросійського університету (1865-1920)
як джерело для історичних, статистичних, джерелознавчих,
демографічних, краєзнавчих та генеалогічних досліджень**

Розширення джерельної бази досліджень шляхом запровадження до наукового обігу нових джерел, вивчення їх інформаційного потенціалу залишається одним із перспективних напрямків розвитку історичної науки. Саме від рівня використання джерельних комплексів значною мірою залежить якість певних досліджень. Особливу групу джерел, що розкривають різні аспекти соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного життя України становлять метричні книги, які є первісними джерелами реєстрації станової й вікової структури населення, що були введені в XVII ст. У вигляді офіційної системи обліку актів громадянського стану метричні книги проіснували до 1920-х рр., однак у неофіційній формі вони існували й в період СРСР¹.

Метричні книги є одним з всестанових документів, який відображає рух населення та залишається найменш дослідженим комплексом масових джерел дорадянського періоду, особливо ті, які зберігаються в регіональних архівах. Ведення метричних книг знаходилося в юрисдикції духовного відомства та здійснювалося безпосередньо в церковному приході. Записи метричних книг виконують різні функції. Крім початкової, культової, що зводилось до запису народжень, шлюбів і смертей, фіксування основоположних біографічних відомостей, сьогодні вони несуть статистико-демографічну, правову й наукову функції та є не тільки первинним генеалогічним джерелом, але й найбільш достовірним по відношенню до всього масиву родовідних матеріалів. Однак ведення метричних книг ніколи не виконувало функцію обліку населення для всіх потреб держави.

Дослідження метричних книг як джерела для історичних, статистичних, демографічних, краєзнавчих і генеалогічних досліджень є важливою і маловивченою проблемою джерелознавства. Тільки в останні півтора десятка років вітчизняні вчені почали активно розглядати цю проблему не тільки з традиційних позицій, але й з урахуванням введення в науковий обіг нових методів дослідження і обробки джерел².

¹ Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1524.

² Див.: Греки Одеси. Іменний покажчик по метричним книгам Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви – Ч. 1: 1800–1831 рр. – Одеса, 2000. – 364 с.; Лиман І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. // Наукові записки. – К., 2001. – Т. 7. – С. 197–211; Терещук Н. Метрические книги – источниковедческая база по изучению православных греков г. Севастополя (по материалам Государственного архива г. Севастополя). Культурные памятники в мировой культуре: Археологический, исторический и философский аспекты. // Сборник научных трудов. – Севастополь, 2004. – С. 164–171; Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.; Желясков С., Левченко В. Метричні книги Олександро-Невської церкви Імператорського Новоросійського університету як історичне джерело: статистичне, джерелознавче та історично-демографічне дослідження // Записки історичного факультету. – Одеса, 2009. – Вип. 20; Желясков С., Левченко В. Метрические книги Александро-Невской церкви Императорского Новороссийского университета как источник биографических исследований его профессорско-преподавательского состава // Південний захід. Одесика. – Вип. 11. – Одеса, 2011. – С. 22–34, та ін.

Державний архів Одеської області (ДАОО) є одним з основних архівосховищ України, де зберігається велика колекція метричних книг за період з кінця XVIII до початку XX ст. На жаль, дослідники рідко звертаються до записів метричних книг, через що це джерело залишається малодослідженим. З великої кількості метричних книг, що зберігаються в Державному архіві Одеської області об'єктом дослідження авторів стали метричні книги Олександрівської церкви Імператорського Новоросійського університету (ІНУ, 1865–1920)¹ з метою визначення репрезентативності їх матеріалів для певних напрямів досліджень.

Метричні книги Олександрівської церкви ІНУ ще не ставали об'єктом наукового дослідження у повному обсязі. Під час написання статті при роботі з ними авторами були застосовані комплексні методи обробки їх інформації, що поєднували у собі елементи математики, статистики, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін.

Метою даної статті є дослідження метричних книг Олександрівської церкви ІНУ як багатогранне джерело для різноманітних і різнопланових досліджень. Хронологічні межі обумовлені 1875 р., саме з цього часу відклялись метричні книги в Державному архіві Одеської області, та 1920 р., коли з встановленням радянської влади Олександрівська церква була ліквідована, а функції ведення актів громадянського стану від церков були передані державним установам.

За даними архівної евристики у Державному архіві Одеської області у фонді «Херсонська Духовна Консисторія» (Ф. 37) за період 1875–1920 рр. зберігається 42 з 45 метричних книг Олександрівської церкви ІНУ (див. додаток). Три метричні книги (1878, 1881 і 1920 рр.) відсутні. Стверджувати про існування метричної книги 1920 р. нам дає підстави той факт, що церква була закрита 1 травня 1920 р., хоча дискусії про продовження її діяльності тривали впродовж трьох місяців, включно до серпня 1920 р.²

Метричні книги велися в трьох екземплярах: перший – робочий або чернетка (вівся під час проведення обрядів, з якого переписувалися дані до двох інших), другий – церковний або парафіяльний (після перевірки благочинного зберігався у храмі), третій – консисторський (іноді складався з декількох книг церков одного повіту або міста). Виходячи з назви фонду та структури метричних книг слід вважати, що в Державному архіві Одеської області зберігаються переважно екземпляри консисторії (заклад з церковно-адміністративними та судовими функціями, що об'єднував церкви епархії)³. Доля багатьох парафіяльних екземплярів невідома. Раз на рік метричні книги перевірялися у консисторії шляхом порівняння текстів двох екземплярів, що й засвідчував підписом благочинний (адміністративно-судова посадова особа православного

¹ ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 6. – Спр. 61, 87, 111; Оп. 12. – Спр. 28, 55; Оп. 13. – Спр. 75, 30, 69, 137, 147, 188, 274, 315, 343, 504, 525, 592, 627, 714, 802, 824, 849, 882, 922, 1230; Оп. 16. – Спр. 13.

² Див.: Левченко В. В., Левченко Г. С. Александровская церковь Императорского Новороссийского университета: история и судьба // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2010. – Вып. 12. – С. 152–155.

³ Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1110–1111.

духівництва, що виробляло всебічний нагляд за церквами та духовенством округу)¹. Усі члени церковного причту, згідно із законодавством, несли відповідальність за дотримання правил ведення метричних книг². По закінченні року один примірник надсилався на зберігання до архіву консисторії, інший залишався при церкві.

Відповідно до указів Синоду 1830-х рр. формуляри метричних книг склалися з трьох частин. Треба відзначити, що, наприклад, метричні книги рабинату велись окремо по кожному з актових записів і склалися з чотирьох книг (народження, одруження, розлучення, смерть). На відміну від книг рабинату в православних метричних книгах частина про розлучення була відсутня, а відмітка про цей акт ставилася на записі про одруження. Отже, структура метричних книг Олександрівської церкви ІНУ відповідно до канонів православної церкви складалась з трьох частин:

1. «Про народжених» – де вказувалася дата народження й хрещення, ім'я народженого або охрещеного, імена та стан батьків, їх віросповідання, імена й стан восприємників, законність або незаконність народження;

2. «Про одружених» – де, крім імен й стану молодят та їх батьків, вказувався вік нареченого й нареченої та дані поручителів;

3. «Про смерть» – ім'я, по батькові, прізвище, вік померлого, дата і причина смерті, дата поховання, місце поховання.

Записи актів цивільного стану реєструвалися в парафіяльній книзі в хронологічному порядку, відповідно до обрядових подій, що відбувалися впродовж року. Записи в метричних книгах проводилися представником причту та ставилися підписи священнослужителів храму й свідків (за бажанням), які брали участь у проведенні обряду. Тому книги на сьогоднішній день залишаються дуже важливим джерелом, яке є основним всестановим документом, де в хронологічній послідовності фіксувалися акти цивільного стану, і одним з основних, й чи не найбільш достовірним, джерелом для генеалогічних досліджень.

159 записів про народжених зберігаються в 39 книгах з 42 (записи про народжених відсутні в книгах 1908, 1914 і 1918 рр.). Треба відзначити, що серед 159 записів про народжених 21 запис про «приєднаних» (хрещених у дорослому віці) до православної церкви представників інших віросповідань із зазначенням їх попередньої конфесійної приналежності. Серед 21 вихреста були представники таких конфесій: іудаїзм (11), лютеранство (2), католицтво (7), старообрядництво (1). Відокремлення серед записів актів про народження хрещення іновірців дозволяє підвищити достовірність даних про загальний рівень народжуваності та дослідити процес їх переходу до православ'я.

383 записи про одружених мають місце в 42 книгах з 43 (записи про реєстрацію шлюбів відсутні в книзі 1876 р.) дають можливість відновити деякі демографічні показники: як вікову структуру шлюбів, визначити напрямки шлюбних міграцій мешканців конкретних населених пунктів, відновити історію окремих сімей та встановити особи іноземних гостей, що перебували в місті певний час. Записи про одружених у метричних книгах за період жовтень 1918 – липень 1919 рр. дають підтвердження факту вказаного у звіті О. М. Клітіна³ про проведення богослужінь у приміщенні Олександрівської церкви ІНУ настоятелями церкви Комерційного училища Миколи І⁴ і церкви Одеського кадетського корпусу⁵. У приміщеннях цих церков були розміщені хворі на тиф, через що проведення богослужіння в них було неможливим.

¹ Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – Т. IV. – СПб, 1891. – С. 60–61.

² Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – С. 15.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 930. – Арк. 66.

⁴ ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 13. – Спр. 1220. – Арк. 111 зв.–116.

⁵ ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 13. – Спр. 1230. – Арк. 105–107.

Дані про померлих зберігаються в 36 книгах з 43 (реєстрації актів про померлих відсутні в книгах 1890, 1898–1899, 1901, 1911–1912, 1914 рр.). Інформація цих записів дозволяє встановити дату смерті й погребіння та причину смерті. Хоча за визначенням С. Г. Гузенкова, з чим автори повністю не погоджуються, встановлення причин природних смертей в багатьох випадках залишалося на розсуд священнослужителів¹. Завдяки даним цієї частини книг, наприклад, чітко можна встановити дати смерті професорів Імператорського Новоросійського університету та місце їх поховання.

У багатьох випадках замість стану учасника обряду (батьки, восприємники, поручителі) вказувалося місце роботи та чин (переважна більшість тих осіб, що знаходилися на державній службі та навчались або закінчили навчальний заклад). У цьому випадку стає можливим встановити професію, місце роботи, чин батька дитини, народженої або померлої, нареченого й нареченої. Крім відображення найважливіших демографічних і біографічних фактів, записи книг, вказуючи восприємників при хрещенні й поручителів при вінчанні, можуть допомогти дослідникам генеалогії в з'ясуванні родинного оточення хрещених і молодят. У деяких випадках лише з одного запису про хрещення дослідник генеалогії відразу може дізнатися імена трьох поколінь (сина, батька, діда).

При записах у всіх трьох частинах обов'язково вказувалися імена настоятеля й диякона, які проводили той чи інший обряд та робили записи у книгах. Матеріали консисторського і парафіяльного діловодства ревізувались благочинним – особою, призначеною єпархіальним архієреєм керувати церквами кількох парафій, що складала благочинний округ, одним з багатьох обов'язків якого був контроль правильності ведення парафіяльного діловодства та церковного архіву².

Підписи у метричних книгах Олександрівської церкви ІНУ настоятеля й диякона, які здійснювали обряди та засвідчували їх, дають можливість з'ясувати дати діяльності кожного з представників кліру. Впродовж п'ятдесяти п'яти років існування церкви її настоятелями були Михайло Карпович Павловський (1865–1875), Олександр Миколайович Кудрявцев (1875–1888), Василь Миронович Войтковський (1888–1900), Олександр Михайлович Клітін (1900–1920). Настоятель церкви також був професором загальної для університету кафедри богослов'я³. Дияконами церкви були Ф. І. Крохмаленко (1865–1906) і Є. І. Агненков (1906–1920)⁴.

Велике значення при дослідженнях має зазначення в записах книг географічного місця походження родин, які на час запису були мешканцями Одеси в другому, третьому або четвертому поколіннях. Ці дані дозволяють встановити географію осіб, що приїжджали в губернію і, в першу чергу, в Одесу. Також ці записи дають відомості про динамічність міграційного процесу в Росії в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. За ними можна встановити географічний ареал родинних, особистих, професійних та інших зв'язків людей. Винятком виступають представники дворян, для яких часто взагалі не згадується місце проживання, а тільки стан. Єдине, що може бути – це вказівка на губернію, в якій проживав дворянин. Це дає можливість дослідникам генеалогії визначити місце зберігання документів попередніх поколінь роду.

¹ Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – С. 15.

² Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 654.

³ Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и Академические списки. – Одесса, 1890. – С. 172.

⁴ Левченко В. В., Левченко Г. С. Из истории Императорского Новороссийского университета: Александров-Невская церковь // Воронцовский сборник. – Вып. 4. – Одесса, 2011. – С. 40.

іноземців, дають можливість узгодити деяку інформацію про них. Ці відомості можна доповнити джерелами іншого походження (зокрема іноземного). Як історичне джерело данні метричних книг є також важливою інформацією для з'ясування (частково) деяких аспектів періоду революції і громадянської війни.

Метричні книги Олександрівської церкви ІНУ є важливим джерелом для уточнення біографій багатьох представників його професорсько-викладацького складу: Д. Н. Абашева, М. О. Батуєва, П. Я. Борисова, В. М. Войтковського, Н. Я. Грота, О. І. Загоровського, О. М. Деревницького, І. О. Івановського, О. П. Казанського, К. І. Карастельова, О. М. Клітіна, О. К. Кононовича, О. О. Кочубинського, О. М. Кудрявцева, С. В. Левашова, Ф. І. Леонтовича, О. М. Ляпунова, М. І. Малініна, В. М. Массена, В. К. Надлера, О. Є. Назімова, В. М. Образцова, О. А. Павловського, І. І. Патлаєвського, В. М. Репяхова, О. В. Ристенко, Р. П. Сапожнікова, І. Ф. Синцова, М. П. Смирнова, О. І. Томсона, Л. І. Ускова, М. Ю. Чижова, Ф. Н. Шведова, О. Я. Шпакова, М. М. Шпілевського, І. Л. Яворського, В. О. Яковлева та інших.

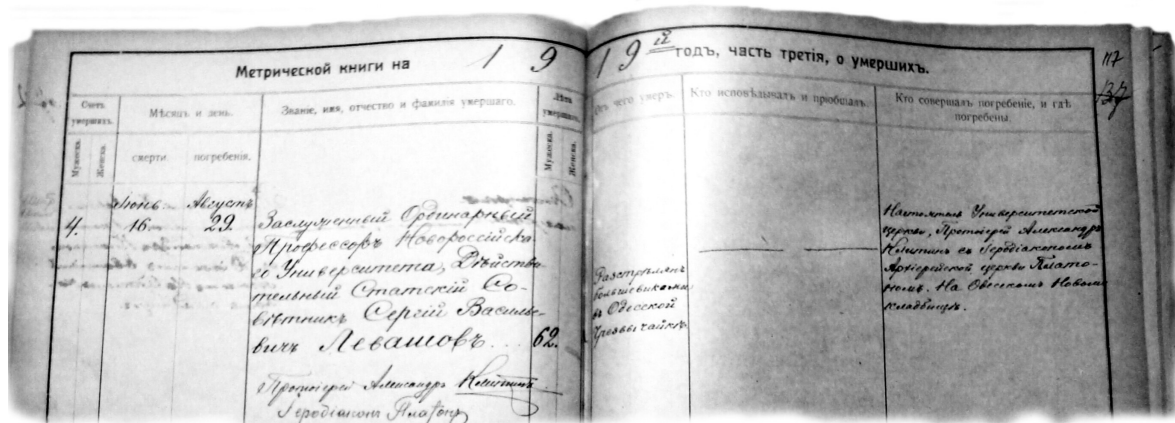
У свою чергу, звернення до метричних книг згаданої церкви дозволяють виявити або уточнити дати народження і смерті людей з найближчого оточення професорсько-викладацького складу, в тому числі їх дітей. Записи в метричних книгах також дають можливість виявити особисті взаємини між представниками професорсько-викладацького складу та дають можливість узгодити деякі данні їх професійної діяльності¹. Наприклад, можна констатувати, що Олександр Павлович Казанський виконував справи екстраординарного професора з 1896 р., а не з 1908 р., як зазначено в одному з сучасних університетських видань².

Дані третьої частини метричних книг дають можливість встановити і уточнити деякі факти останніх днів життя професорів Новоросійського університету. Так, у запису про смерть і поховання ординарного професора, ректора Сергія Васильовича Левашова у графі «От чего умер» записано: «Расстрелян большевиками в Одесской Чрезвычайке». І якщо факт розстрілу С. В. Левашова більшовиками був відомий, то місяцем винесення вироку вважався липень 1919 р.³ В метричній книзі день смерті датований 16 червня 1919 р.

¹ Желясков С., Левченко В. Метрические книги Александровской церкви Императорского Новороссийского университета как источник биографических исследований его профессорско-преподавательского состава // Південний захід. Одесика. – Вип. 11. – Одеса, 2011. – С. 22–34.

² Іванков О. П., Сумарокова Л. М., Іванова-Георгієвська Н. А. Казанський Олександр Павлович // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. – Т. 3. – Одеса, 2005. – С. 13.

³ Василевська Є. М., Кузнецов В. О. Левашов Сергій Васильович // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. – Т. 1. – Одеса, 2005. – С. 56.

Отже, інтерес до питань краєзнавства, біографістики, генеалогії тощо як серед фахівців, так і серед пересічного населення не зменшується, тому метричні книги на сьогоднішній день залишаються дуже важливим і значущим джерелом для дослідження історичних, статистичних, джерелознавчих, демографічних, краєзнавчих, генеалогічних та інших проблем.

Однією з складових проблемного поля на даний час є визначення критеріїв, що надавали право громадянам проводити церковні обряди саме в Олександрівсько-Невській церкві ІНУ, та з'ясування статусу (домова чи приходська) церкви на день її закриття¹.

Таким чином аналіз метричних книг як архівних джерел дає можливість стверджувати, що вони виконували культову, статистико-демографічну, правову та інші функції. Інформація метричних книг дозволяє відстежити історію церков Одеси, частину демографічних рухів населення в період 1875–1919 рр., з'ясувати долю персоналій чи узгодити дату їх народження або смерті, обставини особистого та громадського життя одеситів та гостей міста, деякі факти їх біографії. Простежуючи імена охрещених можна частково дослідити віднесення населення до тієї чи іншої конфесії в регіоні, а на підставі метричних записів можна дізнатися про традиції хрещення, іменування дитини (що є об'єктом дослідження ономастики). Оскільки у метричних книгах зазначалося віросповідання батьків, то на їх основі можна простежити процес «асиміляції» іновірців. Практика запису восприємників і поручителів надає можливість виявити коло спілкування, неформальних зв'язків одеситів та багато інших фактів їх повсякденного життя. Метричні книги є основою для генеалогічних досліджень останньої чверті XIX – початку XX ст. та особливо періоду революційних змагань й громадянської війни 1917–1920 рр., у зв'язку з тим, що з цього часу історичних і статистичних джерел збереглося дуже мало. Як генеалогічне джерело, метричні книги мають велике значення не тільки для реконструкції родоводу, але також дозволяють вивчати особистість та її входження до малої соціальної групи. Незважаючи на високу інформативність, записи метричних книг Олександрівсько-Невської церкви ІНУ бажано вивчати в сукупності з іншими історичними, статистичними й демографічними джерелами. Використання всього комплексу цих джерел відкриває великі наукові перспективи в галузі генеалогічних досліджень.

Безумовно, дані метричних книг Олександрівсько-Невської церкви ІНУ принесуть користь краєзнавцям, біографам, історикам, всім, хто цікавиться історією міста, Херсонської єпархії, церков Одеси, Новоросійського університету, біографією представників його професорсько-викладацького складу, генеалогією окремих сімей і персоналій, та заслуговують на введення до наукового обігу.

¹ Див.: Левченко В. В., Левченко Г. С. Александровско-Невская церковь Императорского Новороссийского университета: история и судьба // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2010. – Вып. 12. – С. 152–155.

Додаток: пошукові та статистичні дані метричних книг Олександрівської церкви Імператорського Новоросійського університету за 1875–1920 рр.

Рік	Пошукові дані (фонд-опис-справа- аркуші)	Статистичні дані		
		Народжених чол. + жін.=всього	Одру- жених	Померлих чол. + жін.=всього
1875	37-6-61-482-490	2+2=4	3	1+0=1
1876	37-6-87-469-482	4+3=7 (1*)	-	0+1=1
1877	37-6-111-105-114	3+3=6 (2*)	1	1+1=2
1878	книга відсутня	-	-	-
1879	37-11-11-274-283	0+1=1	5	2+0=2
1880	37-12-28-295-304	2+1=3	4	2+0=2
1881	книга відсутня	-	-	-
1882	37-12-55-4-10	3+1=4 (1*)	4	3+0=3
1883	37-12-75-1-14	4+3=7 (1*)	9	5+1=6
1884	37-13-18-184-203	3+3=6	3	2+2=4
1885	37-13-30-1-14	0+5=5 (1*)	2	2+0=2
1886	37-13-69-162-181	1+3=4	6	1+1=2
1887	37-13-93-72-91	1+3=4 (1*)	6	1+0=1
1888	37-13-137-194-204	1+3=4	4	4+0=4
1889	37-13-147-382-401	2+0=2	11	1+1=2
1890	37-13-158-77-88	6+1=7	10	-
1891	37-13-188-64-76	4+0=4 (2*)	11	1+0=1
1892	37-13-206-1-13	5+0=5 (2*)	7	1+0=1
1893	37-13-245-154-163	2+0=2	5	0+1=1
1894	37-13-274-82-93	2+1=3 (1*)	6	1+3=4
1895	37-13-315-152-166	0+8=8	12	2+0=2
1896	37-13-343-65-77	3+1=4 (1*)	9	2+0=2
1897	37-16-13119-132	4+4=8	6	2+0=2
1898	37-13-408-57-68	3+2=5	11	-
1899	37-13-430-5-9, 13-14	1+0=1	8	-
1900	37-13-472-66-78	5+0=5 (1*)	9	1+0=1
1901	37-13-504-125-132	2+1=3	5	-
1902	37-13-525-97-110	5+1=6 (2*)	8	1+0=1
1903	37-13-559-110-121	1+2=3 (2*)	2	0+1=1
1904	37-13-592-85-92	2+1=3	10	2+0=2
1905	37-13-627-93-104	3+1=4 (1*)	10	3+1=4
1906	37-13-689-88-99	0+3=3	8	2+0=2
1907	37-13-714-103-116	2+1=3	7	5+1=6
1908	37-13-748-94-104	-	5	0+1=1
1909	37-13-802-37-48	0+1=1	5	0+1=1
1910	37-13-824-1-16	0+3=3 (1*)	6	3+3=6
1911	37-13-849-1-8	1+1=2	5	-
1912	37-13-882-1-11	0+4=4	7	-
1913	37-13-922-1-14	1+1=2	8	4+1=5
1914	37-13-985-1-6	-	4	-
1915	37-13-1023-1-8	1+0=1 (1*)	3	2+0=2
1916	37-13-1073-1-18	4+1=5	10	4+1=5
1917	37-13-1166-1-18	2+0=2	29	3+1=4
1918	37-13-1220-95-123	-	50	3+3=6
1919	37-13-1230-92-119	5+3=8	59	5+0=5
1920	книга відсутня	-	-	-
	Всього:	88+71=159 (21*)	383	70+25=95

* У тому числі приєднані до православної церкви представники інших віросповідань.